

TÜRKİY TIL BILIMINDE GENDER MÁSELESİNİŪ ÝYRENİLİWİ

U.Qosnazarova – *tayanış doktorant*

G.Allambergenova – *filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori, docent*

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch so‘zlar: gender, gender lingvistikası, erkek va ayollarga xos so‘zlar, qiyosiy tadqiqot, gender stereotiplar.

Ключевые слова: гендер, гендерная лингвистика, мужские и женские слова, сравнительное исследование, гендерные стереотипы.

Key words: gender, gender linguistics, male and female words, comparative research, gender stereotypes.

Kirisiw. Búgingi kúnde ilim hám texnikanıń rawajlanıwı menen til bilimi tarawı da úlken jetiskenliklerge erisip, jańa qospa baǵdarlar, jańa terminler kirip kelmekte. Usınday baǵdarlardıń biri gender lingvistikası boldı. Gender máselesi tiykarınan, filosofiya, psixologiya, sociologiya, siyasattanıw hám ásirese lingvistikada aktual máselelerdiń qatarınan orın alǵan. Lingvistikada gender máselesi jańa baǵdar bolıwına qaramastan bir qansha tez rawajlanıp, arnawlı izertlew obyekti aylanıp úlgerdi. Til biliminde genderlik izertlewler óz aldına orın iyelep, erkin bolǵan lingvistikalıq baǵdar gender lingvistikası yamasa lingvistikalıq genderologiya payda boldı. Gender lingvistikası qanday baǵdar? Ol neni úyrenedi? – degen sorawlarǵa juwap beriwden aldın gender atamasına ayırıqsha toqtap ótiw ornılı.

Ádebiyatlar analizi. Eń dáslep (tek) “gender” atamasın 1968-jılı Robert Stoller ilimge kirgizdi. Alım bul sózdi óziniń “Jınıs hám gender” miynetiniń ataması ushın paydalandı [3]. Al, jınıs hám gender atamaların arasındaǵı terminologiyalıq ayırmaşılıqtı anıqlap bergen G.Rubin hám R.Ungerdiń miynetleri boldı.

Izertlew metodologiyası. Bul maqalada temanı ashıp beriw procesinde sinxron analiz, distributiv hám salıstırıw metodlarınan paydalanılǵan.

Analiz hám nátiyjeler. Túrkiy til biliminde gender túsiniǵı ádewir úyrenilip, lingvistikalıq baǵdarda keńirek izertlenip úlgergen. Ózbek til biliminde gender koncepti boyınsha ilimiy izertlewler 2011-jıldı A.A.Morozovanıń dissertaciyasınan baslanǵan [18]. Bul ilimiy jumısta gender streotipleriniń lingvistikalıq hám kognitiv mazmunı analizlengen. Ózbek lingvistleriniń gender izertlewlerine qosqan úlesleri tek ǵana ózbek tillerinde emes, basqa tiller misalında da genderdiń til arqalı sáwleleniwini úyreniwge qaratılǵan. Bunnan soń G.I.Ergasheva [1] óziniń kandidatlıq dissertaciyasında inglis hám ózbek tillerindeǵı frazeologiyalıq birlikler hám paremiyalardaǵı gender aspektlerin salıstırıp, eki tildiń ózine tán ózgesheliklerin úyrenen. Bul izertlew til biliminde genderdiń lingvistikalıq táreplerine qaraǵanda biraz jańa qatnastı ashıp berdi. Jáne de I.M.Tuxtasinov [28], E.A.Tuchkova [29], A.T.Knyazin [15], G.I.Ergasheva [11], M.A.Abduvahobova [6] sıyaqlı ilimpazlardıń kandidatlıq hám doktorlıq dissertaciyaları ózbek til biliminde gender máselesiniń jedel rawajlanıp atırǵanlıǵınan derek beredi. Bul izertlewlerde ózbek til bilimindeǵı gender máselesiniń hár túrli aspekte úyreniliwine sıpatlama berilip, olarǵa tolıq analiz islengen.

Ózbek til biliminde genderdi úyreniw tek basqa tiller menen salıstırıw menen ǵana sheklenip qalmay tuwrıdan-tuwrı ózbek tili materialları tiykarında da ámelge asırılmaqta. F.T.Musaevanıń [19] izertlew jumısında jınısıq parqlardı sáwlelendiriwshi leksikalıq birlikler analizlengen. Sonday-aq, SH.Q.Gulyamovanıń [9] dissertaciyasında ózbek tilinde evfemizmler arqalı jınısıq

identifikaciya hám genderdiń qalay ańlatılıwı analizlengen. M.Saidxonovtıń [23] kandidatlıq dissertaciyasında, tilde verbal emes qurallardıń genderdi qalay sáwlelendiriw máselesi kórip shıǵılǵan. Bul jumısta til arqalı jınısıq parqlardı bildiriwshi jestler, mimikalar hám basqa verbal emes ańlatpalar analizlenedi. Búgingi kúnde genderge tiyisli ilimiy maqalalar, dissertaciyalar hám konferenciyaǵı tezisler sanı keskin artqan. Bul, ózbek til biliminde gender máselelerine bolǵan qızıǵıwshılıqtıń artıp baratırǵanlıǵınan derek beredi.

Genderlik izertlewler jańa baǵdar bolıwına qaramastan qazaq tili tariyxında bul haqqındaǵı dáslepki belgiler XX ásirdiń birinshi yarımında kózge taslanadı. Bul ózgeshelikler máselesi sońǵı jıllarda Qazaqstandaǵı tilshi, ádebiyatshı ilimpazlardı ǵana emes, psixolog, sociologlardı da qızıqtırıp úlgergen. A.Baytursinov [8] óz izertlewlerinde dástúriy qazaq mádeniyatında genderge tiyisli tildeǵi ózgesheliklerdi úyrenip shıqqan. Axmed Baytursinov erler hám hayallar tilindeǵı parqlardı dástúriy qosıq janrlar arqalı túsindirdi. Ilimpazdıń izertlewlerinde qazaq salt dástúr jırlarınıń besik jırı, joqlaw sıyaqlı túrleri hayallar tárepinen atqarılatuǵın bolsa, betashar hám pátiya er adamlar tárepinen atqarılatuǵınlıǵı ayılǵan. Ol bilay dep jazadı: “Joqlaw – ólgen kisini joqlap sóylew. Joqlaw kóbinese belgili adamlarǵa ayıladı. Ólgen adamnıń hayalı, qızı yamasa kelini zarlı dawıs penen ólgen adamnıń tiri waqtındaǵı islegen islerin, ólgeninshe basına túsken qayǵı-hásiret, kúyiklerin shaǵınıp, jılaǵan waqıtta aytatuǵın jır túrindeǵı sóz; pátiya – birewge alǵıs bergende aytılatuǵın sóz; pátiyanı aqsaqal adamlar aytadı. Pátiya beretuǵın ǵarnılar bası bar tabaqtı tartıwǵa alıp kelgende, astı jep bolǵanda da pátiya qıladı». 2005-jılı Qazaq hayallarınıń jámiyetteǵi roli máselesine baylanıslı ótkerilgen “Гендерные исследования в Казахстане” atlı toplam baspadan shıqtı. “Психоллингвистика және элеуметтік тіл білімі: қазіргі күйі және болашағы” degen atamaǵı 2003-jılı ótkerilgen xalıq aralıq konferenciyanıń bir sekciyası tolıǵı menen genderlik izertlewlerge arnalıp, onda kóplegen izertlewshi alımlar usı tema dógereginde esabat berdi. Qazaq til biliminde genderlik baǵıttı qalıplestiriwshilerdiń biri – professor Baqıtjan Xasan ulı boldı. Jubanov treningi atlı V xalıq aralıq konferenciyaǵı jasaǵan «Концепция Х.К.Жубанова в контексте гендерной лингвистики» degen maqalasında ilimpaz “XXI ásirdeǵı qazaq lingvistikası adamzat balasınıń eki bólekke, erler menen hayallarǵa bóliniwini hám olardıń sóylew, minez-qulqınıń ózgesheliklerin izertlewge isenemiz. Bul bóliw tuwralı emes, hayal menen er adamnıń genderlik qatnaslar sistemasındaǵı rolin bahalawda, hayalǵa passiv, baǵınıshlı rol berilgende hám er adamǵa belsendi, adamdı sáykeslendiriwde hám haqıyqıy adamgershilikli qásiyetlerdi erkek penen erkeklik qásiyetler menen ... hám bul til biliminde hám ana sanasında, naqıl-maqallarda kórinis beredi. Er sóylewin norma retinde, al hayal

сўйлеwin normadan шўғиw retinde usиnw. Bul ideya qánigelerdіn pikirinshe, belgili bir јамияttegi hayaldi sıpatlaytuğın bahalaw pikirleriniń biri hám áhmiyetli bólegin quraydı [30]» – dep keltiredi.

Óz náwbetinde Á.K.Axmetov túrkiy tillerdegi tabu hám evfemizmlerdi úyrenip, qazaq tilinde hayallar tilinde bul elementlerdiń qalay sáwlelenetuğınlїғın analizlegen [7]. Q.Jubanov óz miynetlerinde јán-jaqlama izertlew júrgizip [13], Hayallargá ғana arawlı, sistemalı bolmasa da, hayal tiliniń ózgesheligi qazaqta da joq emes. Sol ózgesheliklerdiń biri hayalarda ғana bolatuğın «ernin shıǵarıw» (kemsitkende), «betin shımsıw» (uyatsında), «awzın shılp etkiziw» (tańlanganda), awzın birtildatiw (keketkende). Mine, bunıń sońǵı ekewinde sessiz im ғana emes, dawıs shıǵarıw da bar. Biraq, dawıs ańlatıwlı (членораздельный) emes», - deydi.

Qazaq til biliminde genderlik taraw XX ásirдиń aqırı, XXI ásirдиń baslarında alımlardıń qazaq tiline baylanıslı izertlewlerinde, qazaq tiliniń geybir genderlik máselesi boyınsha jazılǵan arawlı maqalalarda, konferenciyalarda kózge kórine basladı. Bulardıń ishinde genderlik lingvistika, hayaldıń tili, qızdıń sóylew ádebi, Mashhur Jusip Kópey ulı shıǵarmalarınıń genderlik sıpatı sıyaqlı maqalalar јarıyalap, genderlik boyınsha jazılǵan dissertaciyalargá jetekshilik etken B.Hasan ulı [30], genderlik qarama-qarsılıqlardıń tildegi kórinisin izertlegen Z.K.Sábitova [22:157], qazaq konceptosferasına kiretuğın ana konceptin kontrastivlik-lingvomádeniy (ana/мать) jaqtan analizlegen N.M.Janpeyisova [12], qazaq, rus, inglis tilleri morfologiyası boyınsha genderlik salıstırmalı izertlewler júrgizgen Z.J.Túyebekova [27:279], qazaq til bilimindegi genderlik ayırmashılıqlardı analizlegen hám erler hám hayallar tárepinen qollanılatuğın sózlerдиń јамияtlik mádeniy kontekstlerin analizlegen A.D.Seysenova [24], qazaq јамияtinde erkek hám hayal adamlardıń sóz qollanıwdağı parqlanıwın úyrenген G.Mamaeva [17] sıyaqlı izertlewshilerдиń miynetlerin atap ótiw orınlı. Jáne de Z.M.Nurjanova [21], V.D.Narojnaya [20:269], O.L.Soxackaya [25], G.K.Ismáǵulova [14] hám t.b. izertlewlerin de qosıwǵa boladı.

Qaraqalpaq til biliminde gender máselesi endi qolǵa alınıp úyrenilip basladı. Ayırım izertlewlerde arawlı gender ataması menen berilmegeni menen olardı hár túrli atamada kóriniste ata-anaǵa, erli-zayıpqa, er balaǵa, qız balaǵa yamasa tuwısqanlıq atamalar túrinde izertlewler alıp

barıldı. “Gender” ataması menen izertlewler alıp barılmaǵanı – bul úyrenilmedi degen juwmaqtı keltirip shıǵarmawı kerek. Joqarıda atap ótkenimizdey hár túrli aspektte izertlew obyektі sıpatında úyrenilgen. Professor Sh.Abdinazimov [5] “Hayal sózi haqqında” degen maqalasında bul sózдиń kelip shıǵıwı, qaraqalpaq til biliminde qollanıw ózgeshelikleri boyınsha túsinikler keltirilgen. Tuwısqanlıq atamaları boyınsha izertlewler alıp barǵan Z.Dáwletmuratovanıń [10] miynetinde bir neshe tuwısqanlıq atamalarıдиń genderlik ózgesheliklerin, atamalarıдиń kelip shıǵıwı boyınsha da keń túrde túсindirmeler berip ótilgen. F.Tórebaevanıń maqalasında gender máselesiniń til biliminde payda bolıwı hám ilimpazlar tárepinen rawajlandırılıwı haqqında ayılǵan [26]. Keyingi waqıtta gender máselesin eki tillik salıstırmalı túrde úyreniwler kózge taslanadı [4]. Ingliz tili hám qaraqalpaq tillerindegi er-hayal túsiniklerine baylanıslı salıstırmalı materiallar tiykarında dáliyllep berilgen izertlewlerdi atap ótsek boladı [16]. Genderlik streotiplerdi folklorlıq dóretpelerde arawlı túrde izertlep atırǵan Z.Rzamuratova [2] óziniń tezislerinde, maqalalarında hám dissertaciya jumısında qaraqalpaq xalıq dástanlarıдаǵı gender stereotiplerдиń ózgesheliklerin ańıqlaǵan hám genderlektlerдиń leksikalıq hám stillik ózgesheliklerin ashıp beriwин analizlep ótken. Usınday bir qatar ilimiy izertlew jumıları menen birge maqala hám tezislerdi atap kórsetsek boladı.

Juwmaq. Tómendegishe juwmaqqa keliw múmkin:

1. Gender túsinigi kópshilik til biliminde, sonıń ishinde qaraqalpaq til biliminde de jańa túsinik bolıp esaplanadı;
2. Til menen јınıs bir-biri menen baylanıslı;
3. Ózbek til biliminde gender máselesiniń izertleniwi A. Morozovanıń kandidatlıq dissertaciyasınan baslanǵan;
4. Qazaq til biliminde gender máselesi eń dáslep A.Baytursınov tárepinen izertlengen;
5. Qaraqalpaq til biliminde gender máselesin birinshilerden bolıp arawlı túrde Z.Rzamuratova úyrenip shıqtı.

Qaraqalpaq til biliminde gender máselesi endi qolǵa alınıp atırǵan izertlew bolıp bul baǵdar ele de tereń úyreniliwdi talap etedi. Tilimizdiń bay ǵáziynesi bolǵan xalıq awızeki dóretpeleriniń ishinde ayırıqsha poetikalıq dúziliske iye naqıl-maqallardıń genderlik ózgesheliklerin stillik xızmetlerin semantikalıq túrlerin úyreniw aldımızda izertleniwin kútip turǵan máseleler bolıp tabıladı.

Ádebiyatlar

1. Ergasheva G. I. Linguistic and extra-linguistic factors in the formation of gender terminology in the system of different languages. Doc.dis. 2018. –P. 228.
2. Rzamuratova Z. Qoraqalpoq xalq dostonlarida gender streotiplarining tasvirlanishi. diss. Avtoref. –Nukus: 2025.
3. Stroller R. Sex and gender. On the development of masculinity and femininity. London: Hogarth Press. 1968. – P.383.
4. Usenova G., Seytjanova L. The concept "mother/ana" in proverbs of the Karakalpak language. // «Илим ҳам ҷамият». –Nukus: 2016. №4.
5. Абдиназимов Ш. "Ҳаял сөзи ҳаққында". –Нөкис: // Вестник ҚМУ. 2015. №4. 104-106-б.
6. Абдувахобова М.А. Инглиз, итальян ва ўзбек фольклор матнларида гендернинг тил воситаларида ифодаланиши. Канд.дис. 2019. 164-б.
7. Ахметов Ә. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер. –Алматы: «Ғылым», 1995.
8. Байтұрсынов А. Ақ жол: өлеңдер мен тәржимелер, публ. мақалалар және әдеби зерттеу. Құрастырған Р.Нұрғалиев. – Алматы: «Жалын». 1991. 464-б.
9. Гулямова Ш. К. Ўзбек тили эвфемизмларининг гендер хусусиятлари. Канд.дис. 2020. 163-б.
10. Даулетмуратова З. Ана тәрәпине байланыслы туўысқанлық атамалар. –Нөкис: // Вестник ҚМУ. 2016. №4. 123-125-б.

11. Ергашева Г.И. Инглиз ва ўзбек тиллари фразеологизм ва гендер аспектининг қиёсий типологик тадқиқи. Кан.дисс. –Тошкент: 2011. 165-б.
 12. Жанпеисова Н.М. Концепт мать/ана в казахской концептосфере (опыт контрастивно-лингвокультурологического анализа в аспекте казахско-русского билингвизма). Актобе: Изд. Центр АУ им. С.Баишева, 2003. –С.140.
 13. Жубанов Қ.Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. –Алматы: «Ғылым», 1999.
 14. Исмагулова Г. Лингвокультурологический аспект гендерных отношений: сопоставительный аспект: на мат. рус., нем и каз. языков: дис. канд. филол. наук. –Челябинск: 2005. –С. 178.
 15. Князин А.Т. Гендерный аспект английского юмористического дискурса (языковые и социокультурные проявления). Автореферат. 2016.
 16. Курбанбаева Д. Инглис хэм каракалпак тилинде gender/жыныс (ер-хаял) түсиниклеринин грамматикалык хэм лексика-семантикалык билдирилиўи. // «Ilm hám jámiyet». –Nukus: 2019. №2.
 17. Мамаева Г.Б. Ерлер мен әйелдердің сөз қолданыстарындағы ерекшеліктер: филол. ...ғыл. канд.дисс. Алматы, 2003. 156-б
 18. Морозова А.А. Лингвокогнитивное содержание гендерных стереотипов женственности и мужественности (на материале испанского языка). Кан.дисс. –Самарканд: 2011. –С. 177.
 19. Мусаева Ф. Т. Ўзбек тилида жинс тушунчасининг ифодаланиши. Кан.дисс. 2019. 140-б.
 20. Нарожная В.Д. Гендерный аспект в невербальной коммуникации// Психоллингвистика и социоллингвистика: состояние и перспективы: материалы международной конференции. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. -С. 269-270.
 21. Нуржанова З.М. Невербальные средства общения: гендерный аспект: автореф. канд. филол. наук. –Алматы: 2005. –С. 22.
 22. Сабитова З.К. Гендерная оппозиция в языке: диахронический аспект: Учебное пособие. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. –С.157.
 23. Саидхонов М.М. невербал масалалар ва ўзбек тилида уларнинг ифодаланиши. Кан.дисс.1993. 160-б.
 24. Сейсенова А. Д. Лингвистикалык мәдениеттану: этикет формаларын салыстырмалы талдау. Автореферат. Филол.ғыл.канд. –Алматы: 1998.
 25. Сохацкая О.Л. Индоевропейские и праславянские реликты в древнерусской оппозиции «мужское-женское»: дис.канд. филол. наук. – Алматы: 2002. –С.119.
 26. Төребаева Ф. Тил билиминде гендер мәселесининг үйренилиўи. –Нөкис: //Вестник КГУ, 2021. №3. 294-295-б.
 27. Туйебекова З.Д. Гендерная контрастивистика: сфера морфологии. // Психоллингвистика и социоллингвистика: состояние и перспективы: материалы международной конференции. -Алматы: Қазақ университеті, 2003. -С. 279-281.
 28. Тухтасинов И.М. Лингвокультурологические и гендерные особенности сложных слов в художественном тексте (на материале испанского языка). Кан.дисс. –Самарканд: 2011. 177- б.
 29. Тучкова Е.А. гендерные признаки образа автора во французских женских, автобиографических романах: композиционно-нарративный и стилистико-прагматический аспекты. Автореферат. Кан.дисс. 2015. 20-б.
 30. Хасанұлы Б. Қыздың сөйлеу әдебі – ана тілінің ажары // «Қазақ қызы: өткені, бүгіні, ертеңі: халықаралық ғылыми практикалық конференция материалдары. – Алматы: 2003. Т.1. 98-107-б.
- REZYUME.** Tilshunoslikda gender masalasi yangi yo‘nalish bo‘lishiga qaramasdan ancha tez rivojlanib, maxsus tadqiqot obyektiga aylanib ulgurdi. Tilshunoslikda gender tadqiqotlari alohida o‘rin egallab, mustaqil bo‘lgan lingvistik yo‘nalish gender lingvistikasi yoki lingvistik genderologiya paydo bo‘ldi. Turkiy tilshunoslikda gender tushunchasi ancha o‘rganilib, lingvistik yo‘nalishda kengroq tadqiq etilib ulgurgan. Ushbu maqolada turkiy tillardagi gender masalasining o‘rganilishi, shuningdek qoraqalpoq tilshunosligidagi gender tadqiqotining dastlabki ko‘rinishlari haqida so‘z yuritildi.
- РЕЗЮМЕ.** Несмотря на то, что гендерный вопрос является новым направлением в лингвистике, он развивался довольно быстро и стал объектом специального исследования. Гендерные исследования заняли особое место в лингвистике, и возникло самостоятельное лингвистическое направление - гендерная лингвистика или лингвистическая гендерология. В тюркской лингвистике понятие гендера достаточно изучено и более широко исследовано в лингвистическом направлении. В данной статье говорилось об изучении гендерного вопроса в тюркских языках, а также о первых проявлениях гендерного исследования в каракалпакском языкознании.
- SUMMARY.** Although the gender question is a new field in linguistics, it has developed quite rapidly and has become the object of special research. Gender studies took a special place in linguistics, and an independent linguistic field emerged - gender linguistics or linguistic genderology. In Turkic linguistics, the concept of gender has been sufficiently studied and more extensively researched in the linguistic direction. This article discussed the study of gender issues in Turkic languages, as well as the first manifestations of gender research in Karakalpak linguistics.